

Стрижак Є.

ІНСТИТУТ ЧЕРВОНОЇ ПРОФЕСУРИ (1929–1937): У ПОШУКАХ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ АЛЬТЕРНАТИВИ «СТАРІЙ ПРОФЕСУРИ»

Після переможного для себе завершення громадянської війни й опанування значної частини території колишньої імперії Романових, в тому числі теренів Наддніпрянської України, більшовицька влада вкрай потребувала кваліфікованих науковців, викладачів, працівників ідеологічного та радянського апаратів, які б обслуговували потреби пануючої партії. З цією метою було засновано мережу відповідних установ: у Москві – Комуністичну академію (1918–1936), Комуністичний університет ім. Я. М. Свердлова (1918–1932), Інститут червоної професури (1921–1936), Російську асоціацію науково-дослідних інститутів суспільних наук (1924–1930); у Харкові – Комуністичний університет ім. Артема (1922–1938), Український інститут марксизму-ленінізму (1922–1931), власний Інститут червоної професури (1932–1937), Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН) (1931–1936) та ін.¹

Показово «революційною» символічною назвою – Інститут червоної професури – більшовицька адміністрація робила свідомий наголос на маркантній антитезі – протиставленні «червоних професорів» професорам звичним/нормативним, яких було оголошено «старими», «буржуазними».

Зважаючи на життєво важливі для влади завдання ІЧП, родовід якого відраховувався з 1929 р. – від аспірантури Українського інституту марксизму-ленінізму та ВУАМЛІНУ, 22 серпня 1932 р. з метою подальшого розгортання підготовки науковців, викладачів й теоретично підготовлених практичних працівників, на основі навчальних частин інститутів ВУАМЛІН було вирішено створити окремі самостійні учбові інститути червоної професури, зокрема й Інститут історії². 4 вересня 1932 р. це нелегітимне рішення ЦК КП(б)У було «оформлене у радянському порядку» – постановою ВУЦВК на базі навчальної частини ВУАМЛІН у Харкові створювалися інститути червоної професури економіки, філософії, аграрний, історії партії і партійного будівництва, літератури, мистецтва і права³. 10 січня 1934 р. згідно з постановою ВУЦВК вони були реорганізовані в єдиний Інститут червоної професури при ВУЦВК з відділами: економічним, філософським, історичним, радянського будівництва і права, літературним, підготовки кадрів ІЧП, заочної аспірантури⁴.

У вересні 1934 р. ІЧП був переведений з Харкова до нової столиці УСРР – Києва, куди переїхав увесь викладацький склад і слухачі. З 15 вересня 1934 р. у Києві розпочалися заняття в ІЧП. Інститут розташувався по

вул. Жертв/Героїв Революції, 12. У Харкові тимчасово залишилися підготовчий відділ, відділ кадрів та заочний сектор. 15 лютого 1935 р. було ухвалено постанову ЦК КП(б)У про переведення і цих установ до Києва у 1935/36 навчальному році⁵.

Інститут червоної професури був вищим навчальним закладом УСРР, головною метою якого компартійне керівництво республіки визначило прискорену підготовку висококваліфікованих марксистських кадрів для наукової, викладацької і практичної роботи у народному господарстві й різних ділянках культурного будівництва, в галузі політекономії, «цивільної» історії, історії ВКП(б) й КП(б)У, філософії, радянського будівництва і права та літератури. Новоспечені «червоні професори» були покликані ліквідувати кадровий «прорив» у суспільствознавчій царині, витіснивши звідти рештки старої професури й заповнивши численні вакансії, які утворилися внаслідок голодомору 1932–1933 рр., кадрових «чисток», ініційованих сталінським посланцем П. П. Постишевим й спрямованих зокрема проти «скрипниківщини», «яворщини» та інших численних націоналістичних ухилів, особливо небезпечних, на думку московського керівництва, у гуманітарній сфері підрадянської України.

На всіх відділах ІЧП запроваджувався трирічний термін навчання, включаючи й написання випускної роботи, яку аспіранти мали захищати на спеціальних наукових зборах відповідного відділу або кафедри за участю наукових співробітників відповідного фаху та спеціально призначеного опонента. Навчання аспірантів відбувалося шляхом читання лекцій, проведення семінарських занять, а також організації групових або індивідуальних консультацій. Навчальні плани усіх відділів склалися таким чином, аби на основі марксо-ленінсько-сталінської методології дати слухачам міцні систематичні знання, теоретичні й практичні навички у роботі відповідно до обраного фаху. Для систематичної підготовки певного контингенту кадрів для всіх відділів при інституті існував підготовчий відділ з дворічним курсом навчання⁶.

Але підготовчий відділ ІЧП допомагав далеко не кожному слухачеві надолужити прогалини у знаннях. Непоодинокими були випадки буквально анекдотичної неписьменності майбутніх «червоних професорів». Так, наприклад, у наказі № 65/195 від 4 листопада 1936 р. директор інституту Н. М. Войтинський зауважував: «Слухач 1-го курсу Історичного відділу тов. Кушнір на письмових іспитах з мов виявила виключно низький рівень письменності, зробивши в диктанті з української мови 24, а з російської мови – 22 помилки. Такий рівень письменності в ІЧП неприпустимий. Попереджую тов. Кушнір, а також всіх слухачів, які склали незадовільно письмові іспити з української та російсь-

кої мов, що їх не буде допущено до складання переводних іспитів з основних дисциплін, якщо вони не складуть до 1-го травня 1937 р. іспитів з мов»⁷.

Для поліпшення організації навчального процесу та викладання профільюючих дисциплін на відділах були утворені загальноінститутські кафедри, які обслуговували з даної дисципліни й усі інші відділи. Так, на історичному відділі ІЧП працювали кафедри історії УРСР, історії народів СРСР, всесвітньої історії, історії ВКП(б) і КП(б)У. На підготовчому відділі функціонували об'єднані кафедри історичного профілю: 1) кафедра історії ВКП(б), КП(б)У і ленінізму; 2) кафедра історії народів СРСР, України й всесвіту⁸.

Прийом слухачів до ІЧП був важливою політичною справою для влади, адже йшлося про виховання нової генерації «бійців партії» – суспільствознавців-марксистів, ідеологічних та видавничих працівників тощо. Умови прийому публікувалися у багатьох газетах і журналах. До ІЧП приймали членів партії не менше як з трирічним стажем, переважно робітників за походженням (понад 75 % слухачів) з теоретичною і загальноосвітньою підготовкою в обсязі комуністичного вищого навчального закладу або соціально-економічного вузу, які мали достатній досвід керівної партійної, радянської, профспілкової й господарської роботи. Для історико-партійного сектора історичного відділу ІЧП партстаж встановлювався: для робітників за походженням – не менше 8 років, службовців – 10 років та досвід керівної партійної роботи принаймні 5 років⁹.

Вступники спершу подавали письмову роботу зі спеціальності. У разі задовільної оцінки їх допускали до складання усних іспитів з політичної економії, філософії (істмат, діамат), з історії ВКП(б) і КП(б)У. Абітурієнти мали знати праці В. І. Леніна (список їх друкувався у пресі). В умовах прийому до ІЧП зазначалися також теми, що їх рекомендували для вступників, а саме: ленінська теорія пролетарської революції; ленінська теорія соціалістичної реконструкції сільського господарства; диктатура пролетаріату; більшовики у Жовтневій революції; XVII з'їзд ВКП(б) та питання партійного і радянського будівництва у республіці; основні економічні проблеми другої п'ятирічки та ін.¹⁰ Завдяки цьому перевірялися знання праць «класиків» марксизму-ленінізму, підсоветської історії України та історії ВКП(б) – КП(б)У. Окреслений комплекс вимог до вступників ІЧП свідчив про те, що знанням з історії (у їхній специфічно більшовицькій ортодоксальній інтерпретації) у цьому елітному вищому навчальному закладі приділялася велика увага. Зрозуміло, що у вивченні праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна та Й. Джугашвілі-Сталіна, а також партійних ідеологічних постанов вимоги були на порядок вищими.

Розглядаючи Інститут червоної професури як джерело поповнення партійно-радянської номенклатури, влада дбайливо піклувалася про

матеріально-технічне забезпечення викладачів і слухачів цього навчального закладу. При ВУЦВК діяло спеціальне Управління по справах ІЧП. Навіть у найтяжчі для підсоветської України часи Голодомору 1932–1933 рр. професорсько-викладацький та студентський склад інституту (разом з родинами) користувався послугами закритого розподільника, їдальні, кравецької майстерні, майстерні по лагодженню взуття (існували навіть спеціальні талони на ремонт калош), регулярно одержував путівки до будинків відпочинку й санаторіїв.

Але очевидно, що комфортні умови, створені для харківських і київських слухачів Інституту червоної професури, істотно тьмяніли при порівнянні з релятивними розкошами, в яких перебували їхні московські колеги. На цьому, зокрема, наголошувалося у зверненні керівництва ІЧП до Держплану УСРР від 10 жовтня 1935 р. У документі, серед іншого, йшлося: «Інститут Червоної Професури в сучасний момент, у зв'язку з відсутністю достатньої кількості учбової й житлової площі, перебуває в надзвичайно тяжких умовах [...]. Прийом слухачів на 1935/36 учбовий рік ставить Інститут під загрозу зриву учбового року за відсутністю аудиторій й житла. ІЧП в цьому році охоплює в Києві 205 аспірантів на основних відділах і в Харкові на Підготовчому відділі – 100 чол. В порівнянні з аспірантами московського ІЧП, наші аспіранти перебувають в незрівнянно гірших умовах. Так, наприклад, у той час, коли аспіранти Московського ІЧП розміщені в двокімнатних квартирах (сімейні) й однокімнатних квартирах (одинокі), в нашому ІЧП частина аспірантів Основного відділу живе в гуртожитку по 2, а в окремих випадках і по 3 чол. в одній кімнаті. Ці важкі житлові умови, в яких перебувають аспіранти, вже на сьогоднішній день відбиваються на якості їх роботи. Не в кращих умовах перебуває і викладовський склад, якому ІЧП не може надати мінімальні житлові умови, що створює великі труднощі для укомплектування викладовського складу висококваліфікованими спеціалістами з Москви»¹¹.

Суспільствознавці-марксисті різного гатунку становили основне ядро викладачів ІЧП, особливо серед керівників семінарів з історичного матеріалізму. У перший рік роботи ІЧП в Інституті історії серед педагогічного персоналу нараховувалося 12 професорів і 7 доцентів, які працювали за сумісництвом¹², що свідчило про ще недостатню кількість висококваліфікованих кадрів викладачів.

У наступні роки штати історичного відділу ІЧП значно збільшилися. Так, у 1934/35 навчальному році на кафедрі історії партії було 13 викладачів і асистентів, на кафедрах історії України, історії народів СРСР та всесвітньої історії нараховувався 21 співробітник і аспірант, по 7 – на кожній з цих трьох кафедр. Серед них були відомі вже на той час історики Г. Ю. Немирова,

М. М. Пакуль та ін.¹³ Згодом на історичному відділі історію партії викладав директор Інституту історії України АН УРСР С. М. Белоусов, історію народів СРСР – Ф. Ю. Шерстюк. У різний час в ІЧП працювали: секретар ЦК КП(б)У Микола Миколайович Попов (1891–1938), який очолював кафедру історії партії та народів СРСР; заступником керівника цієї ж кафедри був заввідділу партійної пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, директор Інституту історії партії при ЦК КП(б)У Анатолій Миколайович Гусев (1899–1939 ?). Викладачем кафедри політичної економії ІЧП був ще один партапаратник – заступник заввідділу агітпропу, згодом виконуючий обов'язки заввідділу науки ЦК КП(б)У Михайло Миколайович Середенко (1906–1983)¹⁴. Його тогочасний студент Михайло Іванович Марченко пригадував 1943 р.: «Середенка я знав з 1932 р. Тоді він працював викладачем політичної економії в Інституті червоної професури у м. Харкові. Два навчальних роки я слухав його лекції, тобто до 1934 р.»¹⁵.

Майже після кожного нового випуску слухачів ІЧП, згідно з постановами ЦК КП(б)У, склад викладачів поповнювався молодими випускниками. Так, у 1936 р. викладачами з історії народів СРСР на історичний відділ ІЧП прийшли його колишні слухачі, які читали курси лекцій з історії України XVI–XVII ст. та історію Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр., курс історії України з середини XIX ст., закінчуючи його подіями революції 1905–1907 рр.¹⁶

Для піднесення рівня викладання в Інституті червоної професури ЦК КП(б)У неодноразово ухвалював рішення щодо поповнення викладацького складу інституту не лише працівниками апарату ЦК Компартії України чи новоспеченими «червоними професорами», але й справжніми науковцями, які мали власний авторитет у наукових колах й не потребували для його підсилення титулу «марксист» («історик-марксист», «філософ-марксист» тощо) чи принаймні партквитка у кишені. Так, згідно із серпневим рішенням ЦК КП(б)У 1936 р. Інституту червоної професури було дозволено, наприклад, «притягнути до читання окремих лекцій з історії України» Миколу Неоновича Петровського (1894–1951) та Олександра Петровича Оглоблина (1899–1992)¹⁷.

До кола нечисленних «автентичних» професорів, чиї лекції слухали в Інституті червоної професури, належала й Н. Ю. Мірза-Авак'янц (уроджена Дворянська; 1888–1940), талановита дослідниця української історії XVII ст. та революційних рухів селянства України на початку XX ст., яка у 1935–1938 рр. завідувала кафедрою історії України у Київському державному університеті, викладаючи там, поряд з історією України, й українську мову. У 1935/36 навчальному році Наталія Юстівна читала в ІЧП курс лекцій з джерелознавства, а наступного року – викладала третьокурсникам історичного відділу курс історіографії¹⁸.

Цілком пристойним (навіть з сучасного погляду) слід вважати й рівень викладання в ІЧП літературознавства. Так, серед професорів цього предмета був один з найкращих вітчизняних знавців українського і західноєвропейського красном письменства Олександр Іванович Білецький (1884–1961), майбутній академік АН УРСР (з 1939 р.) й директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (1940–1941, 1944–1961 рр.). З 1 вересня 1936 р. він був зарахований викладачем всесвітньої літератури на Літературному відділі ІЧП¹⁹. Тим самим вищезгаданим серпневим рішенням ЦК КП(б)У 1936 р. було визнано «за потрібне притягти для читання окремих лекцій т[оваришів] Тичину, Бажана»²⁰. Зрозуміло, що названі у партійній постанові майстри слова таки були «притягнуті» до викладання «червоним професорам».

Одним з таких професорів-літературознавців, які викладали в Інституті червоної професури у Харкові на початку 1930-х років, був і знаний більшовицький літературознавець і публіцист, колишній укапіст Андрій Річицький (справжні ім'я та прізвище Анатолій Андрійович Пісоцький; 1893–1934), на той час професор Українського інституту марксизму-ленінізму та одночасно заступник головного редактора «Української Радянської Енциклопедії»²¹.

Колишній харківський аспірант, згодом бранець сталінського ГУЛАГу та (з 1950-х рр. у США) відомий дослідник тоталітарної доби в УРСР й особливостей національної політики більшовиків, іноземний член НАН України (з 1992 р.) Григорій Костюк (1902–2002) так пригадував виклади А. Річицького (керівника шевченкознавчого семінару) на початку 1930-х рр.: «Це був партійний український інтелігент у кращому розумінні цього слова. Високий на зріст, гарно збудований, худощавий, з приємним, трішки продовгастим обличчям шатен, завжди бездоганно одягнений. Досконало володів українською мовою й вимагав цього від аспірантів... Він був політиком і соціологом у літературі. Тому естетичний бік Шевченкової спадщини на його семінарах залишався майже недоторканий. Умів робити дуже цікаві соціологічні узагальнення. Але зневажав плитку соціологічну демагогію. Пригадую, як на наших студійних семінарах, він, з властивим йому інтелігентним тактом, але гостро картав тих аспірантів, що не вміли заглибитись у добу і творчість Шевченка, а виїжджали на поверхових псевдореволюційних соціологічних загальниках. Шевченкова ідея свободи й народоправної української держави була центральною віссю його шевченкознавчих студій. До цього він привчав і нас, своїх аспірантів»²².

Попри вищезгадані житлово-побутові проблеми зі влаштуванням викладачів таки непоодинокими були випадки, коли керівництво ІЧП при ВУЦВК запрошувало для читання лекцій відомих спеціалістів з Москви, Ленінграда та інших міст УРСР та БРСР. Так, наприклад, у грудні 1936 р. – січні 1937 р. у київському Інституті червоної професури відбулися виклади московських

професорів В. І. Авдієва, знаного вже на той час фахівця з історії Стародавнього Сходу, зокрема історії Давнього Єгипту, та його колеги В. Ф. Асмуса (1894–1975), відомого працями з історії філософії, теорії й історії логіки тощо. У тому ж 1936/37 навчальному році в ІЧП лекції з історії утворення Московської держави прочитав член-кореспондент АН БРСР С. А. Піонтовський (1891–1937), професор Московського університету В. К. Нікольський – курс лекцій з історії докласового суспільства, професор Одеського університету К. П. Добролюбський (1885–1953) виступив з лекціями з історії стародавнього світу та середніх віків. Низку змістовних фахових лекцій з історії прочитали київським «червоним професорам» професори Московського університету С. В. Бахрушин (1882–1950), Ю. В. Готьє (1873–1943), професор історії з Білорусії В. К. Щербаков та ін.²³

Накази по особовому складу Інституту червоної професури вочевидь, як у дзеркалі, відбивали суспільно-політичну та ідеологічну атмосферу тогочасного радянського суспільства з прикметними для неї пошуками усіляких «контрреволюціонерів», «шпигунів», «дворушників» із партквитком у кишені чи принаймні осіб з сумнівним з погляду більшовицької ортодоксії минулим. За цих обставин шлях від упривілейованого становища «червоного професора» до статусу суспільного маргінала, табуйованого пропагандистським апаратом і суспільною думкою, чи навіть в'язня максимально скорочувався.

Лаконічні рядки у наказах по ІЧП засвідчують стрімку й неfortunну зміну соціального статусу багатьох викладачів і слухачів цього елітного навчального закладу, а саме: «Епеля – слухача III-го курсу відділу Радбуду – виключити зі складу слухачів ІЧП, як виключеного з партії за троцькізм – з 1.X. 1936 р.» (наказ № 52/182 від 1 жовтня 1936 р.); «Лейбмана Я., виключеного з партії, як активного контрреволюціонера – ворога народу, виключити зі списку викладачів ІЧП» (№ 55/185 від 15 жовтня 1936 р.); «Ермолова – викладача з історії нового часу на III курсі Історичного відділу – виключити зі складу викладачів ІЧП, як ворога народу, з 17.X.36 р.» (№ 57/187 від 20 жовтня 1936 р.); «Камінського, слухача II-го курсу Підготовчого відділу, який проявив примиренське ставлення до брата-троцькіста та одержав за це партстягнення, – виключити зі складу слухачів ІЧП з 11.XI.36 р.» (№ 67/197 від 11 листопада 1936 р.); «Ашрафяна – керівника кафедри Радбуду та Права та викладача з Ленінізму – зняти з керівництва кафедрою та виключити зі складу викладачів ІЧП як заарештованого [...]; Проценка, слухача III курсу Радбуду, виключити зі складу слухачів ІЧП за сокриття від партії та при вступі до ІЧП, що його рідний брат служив у петлюрівських бандах, а брат дружини позбавлений виборчих прав» (наказ № 74/204 від 22 листопада 1936 р.) ...²⁴.

Отже, в атмосфері сталінських репресій 1930-х років професорсько-викладацький й керівний склад Інституту червоної професури зазнавав перманентних втрат. Так, наприклад, у перебігу сфабрикованої ГПУ УСРР 1932–1934 рр. «справи» так званої «Української військової організації» були ув'язнені й згодом загинули керівники галузевих (до об'єднання) Інститутів червоної професури та їхні професори П. І. Демчук, В. К. Онишкевич, В. І. Романишин, М. М. Романюк, О. Г. Сарван, М. Т. Чехович, М. В. Чичкевич, страчений 1934 р. вищезгаданий професор-літературознавець А. Річицький та ін.

З трибун й залів засідань закритих компартійних зібрань, шпальт їхніх «цілком таємних» стенографічних звітів «антиуівітська» риторика ГПУ/КП(б)У директивно переміщувалася й на сторінки масової республіканської преси – як партійної, так і «цивільної».

«Органи ДПУ викрили і звільнили ВУАМЛІН від цілої групи контрреволюціонерів»²⁵, – зазначалося в одній з тогочасних публікацій у «Більшовику України», що її присвячувалося перебудові роботи марксо-ленінських інститутів УСРР «у світлі рішень» XVII з'їзду ВКП(б). Серед «найважливіших шпигунів», які згадувалися у статті, насамперед оскаржені у «справі УВО». Наведені у публікації характеристики «контрреволюціонерів» яскраво свідчать про «віслячі вуха» ГПУ, що визирають з-за спини авторів, тим більше, що одним з них є дружина П. П. Постишева – Т. Постоловська. Її співавтором виступав А. Г. Сенченко, колишній представник Компартії Західної України у Виконкомі Комінтерну й, безперечно, особа, втаємничена у залаштункову механіку фабрикування/легітимізації «справи УВО» в УСРР²⁶.

Отже, стаття подавала такі характеристики ув'язнених і на той час вже засуджених «контрреволюціонерів», що серед них, як не дивно, переважала професура ІЧП та ВУАМЛІНу: «Романюк М. М. – був директором Інституту радянського будівництва та права ВУАМЛІН [...]. В минулому – офіцер австрійської армії і офіцер загону особистої охорони Петлюри. На Радянській Україні (з 1924 р.) був у керівних органах УВО. Шпигун. У ВУАМЛІНі вів контрреволюційну, шкідницьку роботу.

Демчук П. І. – був керівником кафедри [...] в Інституті радянського будівництва та права [...]. В минулому – доброволець українських легіонерів, командир сотні галицької армії. Член УВО. З 1925 р. переїхав на Радянську Україну і вів контрреволюційну роботу, шпигун. У ВУАМЛІНі й ІЧП вів контрреволюційну шкідницьку роботу, пропагував фашизм.

Сарван О. Г. – був членом КП(б)У, заступником директора Інституту радбудівництва та права. Член УВО, входив у керівництво уівського центру на Радянській Україні; шпигун. Вів контрреволюційну роботу в ІЧП і ВУАМЛІНі.

Романишин В. І. – був науковим працівником Інституту радянського будівництва та права. Колишній офіцер австрійської і галицької армії. Член УВО. На Радянську Україну прибув в 1925 р. Шпигун, організатор контрреволюційних повстанських гнізд. Вів контрреволюційну роботу в ІЧП і ВУАМЛІНі.

Чехович М. Т. – був науковим працівником Інституту радянського будівництва і права, член УВО. Колишній офіцер австрійської і галицької армії. Шпигун. Вів контрреволюційну шкідницьку роботу в ВУАМЛІНі [...].

Чичкевич М. В. – був членом КП(б)У. Був науковим працівником ВУАМЛІНу і професором в ІЧП. Член УВО. Колишній офіцер австрійської і галицької армії. Вів шкідницьку контрреволюційну роботу в ВУАМЛІНі й ІЧП [...].

Онишкевич В. К. – був зав. кафедри чужоземних мов ВУАМЛІН. Член УВО. Був заст. нач. штаба бригади укр. галицької армії, секретарем міністерства закордонних справ буржуазно-поміщицької Західно-Української народної республіки. На Радянську Україну прибув в 1925 р. Входив до керівництва повстанською роботою УВО. Шпигун. Вів шпигунську контрреволюційну роботу в ІЧП і ВУАМЛІНі [...]»²⁷.

Позначалися репресії й на керівній верхівці об'єднаного ІЧП. Один за одним 1936–1937 рр. були заарештовані й невдовзі страчені за стандартними надуманими обвинуваченнями у «троцькізмі», «націоналізмі» й «контрреволюційній діяльності» директори ІЧП – З. А. Ашрафян, Н. М. Войтинський, Н. Гіттель. Прикметно, що як правило кожний із цих керівників, перш ніж самому піти у морок примусово-чекістського забуття, у прилюдних виступах чи пресі неодноразово таврував своїх колег-попередників, які опинилися за ґратами ГПУ – НКВД за рік – два – півроку – місяць до нього. Його наступник чинив аналогічно.

Так, на загальних зборах ІЧП 1934 р. його директор З. А. Ашрафян, пояснюючи причини академічної неуспішності керованої ним установи, наголошував: «Основна й головна причина у тому, що упродовж саме останніх двох років (з 1930 до 1932 р.) Інститут червоної професури, як про це говорить ЦК, був фактично захоплений контрреволюціонерами, націоналістами й фашистами; усією справою більшовицьких наукових кадрів, підготовкою усіх висококваліфікованих партійних і радянських працівників для радянської України керували контрреволюційні націоналісти – шкідники. Достатньо перерахувати деякі [...] імена запеклих ворогів народу, агентів й шпигунів європейського імперіалізму, аби зрозуміти, який стан ми мали в ІЧП [...]. На чолі інститутів червоної професури стояли Романюки, Трублаєвичі, Яворські, Чичкевичі, Білаші, Вікули, Федчишини, Демчуки, Степові. Викладали в ІЧП – Речицький, Свідзинський, Демчук, Бон, Вітик,

Білик, Юринець, Сліпанський, Зозуля, Олійник, Кузьменко, Лозинський, Чехович. І це далеко ще не все, а лишень головні «діячі» в ІЧП»²⁸.

Якщо рівень викладання в Інституті червоної професури був нерівноцінним й коливався від дуже пересічного, а то й незадовільного²⁹, до (іноді) цілком пристойного, на рівні нормальних вищих навчальних закладів з традиційною, тобто «старою», професурою, то цього аж ніяк не можна стверджувати стосовно слухачів ІЧП. Значною мірою їхні знання аж ніяк не відповідали елементарним вимогам до абітурієнтів вищої школи, а партійний квиток у кишені не убезпечував від незадовільних оцінок. Не завжди допомагало й доучування на Підготовчому відділенні ІЧП. Як наслідок, наприклад, з наборів у 956 слухачів, що відбулися упродовж 1929–1934 рр., навчання завершили лише 195 осіб (20,4%), тобто лише кожен п'ятий³⁰. При цьому з тих, що все ж таки закінчили ІЧП, жоден не написав будь-якої наукової праці, отже аж ніяк не надавався на обіймання навіть доцентської (не кажучи вже про професорську) посади³¹. Не даремно секретар ЦК КП(б)У П. П. Постишев, задля «підвищення теоретичного рівня» слухачів ІЧП закликав не зупинятися навіть перед таким непопулярним заходом більшовистської «санації» навчального закладу, як гіпотетичне переведення усього складу другого курсу інституту на перший курс.

Постанова Оргбюро ЦК КП(б)У «Про роботу Інституту червоної професури» від 19 квітня 1934 р. так з'ясувала причини прикрого становища в елітному навчальному закладі: «Такий стан утворився, по-перше, тому, що сама організація учбового процесу і система викладання в ІЧП не відповідали завданням підготовки кваліфікованих наукових і керівних партійних і радянських робітників. Не було відповідного отбору слухачів до ІЧП з товаришів досить підготовлених до учоби в вищому марксо-ленінському учбовому закладі. Учбова дисципліна в ІЧП була на надто низькому рівні, а також не було відповідної внутріпартійної обстановки і достатнього політичного керівництва в ІЧП»³².

Звично лунали у документі інвективи на адресу «націонал-ухильника» М. Скрипника, який тривалий час був директором Українського інституту марксизму-ленінізму й за спиною якого, мовляв, «ховалися націоналісти» – викладачі. Як наголошувалося у постанові: «Це привело до фактичного заволодіння інститутом цією зграєю націоналістів, до засміченості складу слухачів ворожими націоналістичними, ухильницькими і гнилими елементами і до скеровування підготовки кадрів в ворожому партії напрямі»³³. Втім, крім звичного для радянської пропаганди а відтак тривіального пояснення – мовляв, ІЧП опанували «націоналісти» й «шкідники», які гальмували навчально-виховний процес й спрямовували його у хибне річище, рішення ЦК містило й фрагменти реалістичної оцінки справжніх причин «прориву» в

Інституті червоної професури, доволі таки далеких від вигаданої діяльності міфічних «контрреволюціонерів», а саме: «Окремі керівники інститутів ІЧП, які навіть і забезпечували політичне керівництво, самі науково не працювали, власної наукової кваліфікації не підвищували, аспірантури не зрощували, не мали впливу на хід учбового процесу в ІЧП»³⁴.

Втім, ситуація кардинально не покращилася й після очищення Інституту червоної професури від «шкідників» з партквитком у кишені й без нього. «Оздоровчі» заходи 1933–1934 рр. виявилися малоефективними. Принаймні новий директор ІЧП Н. Гіттель, доповідаючи у лютому 1936 р. секретарям ЦК КП(б)У про потребу розподілу чергової партії випускників (33 особи), принагідно з'ясував й невисокий рівень академічної успішності свіже-спечених «червоних професорів»: «добре» – 19, «посередньо» – 13; «слабо» – 1³⁵. Отже, трієчники склали 42 % випускників ІЧП 1936 р. випуску (ледь не половину).

Восени 1933 р. в УСРР відновили свою роботу університети, які, крім іншого, поступово взяли на себе функції підготовки молодих спеціалістів-суспільствознавців як в процесі навчання, так і через аспірантуру. Крім того, масштабні репресії проти української інтелігенції, започатковані справою так званої «Спілки визволення України» 1929–1930 рр., дозволили більшовикам опанувати вищі навчальні заклади республіки, а відтак – плекати у них за допомогою слухняних викладачів нові покоління толерантної до режиму вже радянської інтелігенції, зокрема й аспірантів та науковців, не вдаючись до альтернативних і значною мірою неприродних форм підготовки наукових кадрів, однією з яких і був Інститут червоної професури. Принаймі влада вже не робила наголос на підготовці відданих собі наукових кадрів винятково через мережу елітних партійних вузів.

Враховуючи вищенаведені обставини, у листопаді 1937 р. на базі ІЧП було створено Інститут підготовки викладачів соціально-економічних дисциплін вузів і втузів. На найближчі роки у ньому передбачалося мати два відділи: історичний – по підготовці кадрів з історії народів СРСР, історії УРСР, історії ВКП(б) та КП(б)У – та економічний³⁶.

Втім, попри усі вищенаведені недоліки Інститут червоної професури залишив по собі помітний слід в історії УСРР кінця 1920-х – 1930-х рр. Серед його випускників були особи, які у наступні десятиліття відіграли вагомий роль у розвитку соціогуманітарної сфери республіки. Так, серед викладачів і випускників історичного відділу ІЧП були В. Я. Борщевський (1910–1989), доктор історичних наук, професор, який тривалий час викладав у Дніпропетровському державному університеті; Г. Ю. Немирова – доцент історії партії Харківського держуніверситету; кандидат історичних наук Я. Ю. Пашко (1907–1984), депутат Верховної Ради УРСР, старший науковий

співробітник Інституту історії АН УРСР; У. І. Рядніна (1903–1965), доктор історичних наук, яка працювала в Інституті історії партії ЦК КПУ; П. К. Стоян (1904–1995), доктор історичних наук, професор, провідний науковець Інституту історії АН УРСР; М. І. Супруненко (1900–1984), академік АН УРСР, заввідділом Інституту історії АН УРСР; А. Т. Чеканюк (1906–1992), член-кореспондент АН УРСР, ректор Вищої партійної школи при ЦК КПУ; Ф. Ю. Шерстюк і О. Т. Юрченко, доктори історичних наук, старші наукові співробітники Інституту історії партії ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС; М. І. Марченко (1902–1983), заввідділом Інституту історії АН УРСР, довголітній професор Київського державного університету³⁷; та ін.

¹ Див.: *Комаренко Н. В.* Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.). – К., 1973. – С. 60–75, 106–123.

² *Центральний державний архів громадських об'єднань України*, ф. 1, оп. 7, спр. 147, арк. 6–7 (далі – ЦДАГО України).

³ *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 1, оп. 7, спр. 723, арк. 96; ф. 1249, оп. 1, спр. 5, арк. 28 (далі – ЦДАВО України).

⁴ *ЦДАВО України*, ф. 1267, оп. 1, спр. 43, арк. 65–69; спр. 58, арк. 1–8.

⁵ *Там само*, спр. 50, арк. 25, 27; *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 1, спр. 2721, арк. 47.

⁶ *Комаренко Н. В.* Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.). – С. 116.

⁷ *ЦДАВО України*, ф. 1267, оп. 2, спр. 42, арк. 179.

⁸ *Там само*, ф. 1267, оп. 1, спр. 89, арк. 100.

⁹ *Умови прийому до інституту червоної професури на 1934/35 р.* // Під марксо-ленінським прапором. – 1934. – № 1. – С. 153.

¹⁰ *Під марксо-ленінським прапором.* – 1934. – № 1. – С. 163.

¹¹ *ЦДАВО України*, ф. 1267, оп. 1, спр. 89, арк. 165–166.

¹² *Там само*, спр. 15, арк. 5.

¹³ *Комаренко Н. В.* Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.). – С. 118–119.

¹⁴ *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 6, спр. 447, арк. 25–26.

¹⁵ *Протокол допиту М. І. Марченка в УНКВС СРСР по Новосибірській обл. щодо його контактів з репресованими працівниками апарату ЦК КП(б)У та взаємин з керівництвом Інституту історії України АН УРСР* / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 3. – С. 66.

¹⁶ *ЦДАВО України*, ф. 1267, оп. 1, спр. 63, арк. 57–59.

¹⁷ *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 7, спр. 443, арк. 257.

¹⁸ *ЦДАВО України*, ф. 1267, оп. 1, спр. 127, арк. 164; *Верба І.* Мірза-Авак'янц Наталія Юстинівна // *Українські історики ХХ ст.: Біобібліографічний довідник*

/ Сер. «Українські історики». – К.; Л.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. 2, ч. 1. – С. 222–224.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 1267, оп. 2, спр. 42, арк. 200.

²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 443, арк. 257.

²¹ Докладніше про нього див.: *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біогр. довідник. – К., 1998. – С. 145; *Рубльов О., Фельбаба М.* Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 220–229.

²² *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади. – Едмонтон, 1987. – Кн. 1. – С. 409.

²³ ЦДАВО України, ф. 1267, оп. 1, спр. 63, арк. 26–55.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 1267, оп. 2, спр. 42, арк. 167, 175, 200, 205, 216.

²⁵ Див.: *Сенченко Ан., Постоловська Т.* XVII партз'їзд і перебудова роботи марксоленінських інститутів України // *Більшовик України.* – 1934. – № 3. – С. 123.

²⁶ *Рубльов О. С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – С. 428–429.

²⁷ *Сенченко Ан., Постоловська Т.* XVII партз'їзд і перебудова роботи марксоленінських інститутів України. – С. 123–124.

²⁸ *Ашрафян З.* За бойову реалізацію рішень ЦК КП(б)У про ІЧП // Під марксоленінським прапором. – 1934. – № 1. – С. 108.

²⁹ Так, у меморандумі заввідділу культпропу ЦК КП(б)У М. М. Кілерога від 9 жовтня 1933 р. «Про роботу інститутів червоної професури», зокрема, зауважувалося: «З матеріалів по обстеженню ІЧП історії видно, що якість викладання ряду дисциплін знаходилась там на низькому теоретичному рівні» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 329, арк. 27).

³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 345, арк. 14.

³¹ *Ашрафян З.* За бойову реалізацію рішень ЦК КП(б)У про ІЧП // Під марксоленінським прапором. – 1934. – № 1. – С. 108.

³² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 345, арк. 14.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 428, арк. 281.

³⁶ *Комаренко Н. В.* Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.). – С. 122.

³⁷ Про нього докладніше див.: *Рубльов О. С.* Маловідомі сторінки біографії українського історика: Михайло Марченко // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 1. – С. 106–118.